

WALDEMAR CHROSTOWSKI, WARSZAWA

**KSIĘGA OZEASZA – ORĘDZIE, INTERPRETACJA,
RECEPCJA. X KONFERENCJA NAUKOWA
INTERPRETACJA PISMA ŚWIĘTEGO, UKSW,
WARSZAWA, 17 V 2016**

Dziesiąta, a więc jubileuszowa, konferencja naukowa organizowana przez Instytut Nauk Biblijnych Wydziału Teologicznego UKSW, została poświęcona Księdze Ozeasza. Taki wybór jest poniekąd oczywisty, skoro rok wcześniej przedmiotem dorocznej refleksji była Księga Amosa. Obie biblijne księgi mają ze sobą bardzo wiele wspólnego, a ich egzegeza była przedmiotem wykładów dla studentów i doktorantów Wydziału Teologicznego UKSW w dwóch kolejnych latach akademickich.

Otwarcia konferencji dokonał ks. prof. dr hab. Waldemar Chrostowski, dyrektor Instytutu Nauk Biblijnych i kierownik Katedry Egzegezy Starego Testamentu, podkreślając jubileuszowy charakter naukowej refleksji i dyskusji. Oddziaływanie dorocznych spotkań staje się coraz większe, przede wszystkim dlatego, że uczestniczą w nich przedstawiciele innych ośrodków naukowych a materiały są systematycznie publikowane na łamach „Collectanea Theologica”.

Przewodniczenie pierwszej sesji konferencji objął ks. prof. dr hab. Roman Bartnicki, kierownik Katedry Egzegezy Nowego Testamentu na Wydziale Teologicznym UKSW, były wieloletni rektor uczelni i dziekan Wydziału Teologicznego. Wygłoszono pięć referatów: *Chronologia działalności proroka Ozeasza* (ks. prof. dr hab. Waldemar Chrostowski, UKSW), *Motywy Pięcioksięgu w Księdze Ozeasza* (ks. dr Marek Bednarski, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie – Wyższe Seminarium Duchowne w Ełku), „*Nawróćcie się do Pana*” (*Oz 14,3*). *Nawrócenie jako istota relacji Boga z człowiekiem* (ks. prof. dr hab. Wojciech Pikoń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu – Wyższe Seminarium Duchowne w Pelplinie), *Księga Ozeasza w Septuagincie*

(dr Barbara Strzałkowska, UKSW) oraz „*Miłości pragnę, nie krwawej ofiary*”. *Relektura Oz 6,6 w Ewangelii według św. Mateusza* (ks. dr Adam Kubis, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II).

Drugiej sesji przewodniczył ks. dr Mirosław Jasiński, adiunkt w Instytucie Nauk Biblijnych Wydziału Teologicznego UKSW. Złożyło się na nią pięć kolejnych referatów: *Intertekstualna funkcja cytatu w Mateuszowej Ewangelii Dzieciństwa* (ks. dr hab. Bartosz Adamczewski, prof. UKSW), *Księga Ozeasza w Qumran* (ks. prof. dr hab. Marek Pachem, UKSW), *Wersja aramejska Księgi Ozeasza* (dr hab. Anna Kuśmirek, UKSW), *Chryzologiczna interpretacja Księgi Ozeasza w starożytności i średniowieczu* (ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski, UKSW) oraz *Średniowieczna egzegeza karaimska na przykładzie wybranych zagadnień z komentarza Jefeta Ben Eliego do Księgi Ozeasza* (ks. dr. Jacek Stefaniński, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – Wyższe Seminarium Duchowne w Kaliszu).

Cennym rozwinięciem i dopowiedzeniami do poszczególnych wystąpień były ożywione dyskusje. Ich poziom i kierunki potwierdzały dobre naukowe przygotowanie uczestników oraz znakomite rozeznanie w meandrach wiedzy biblijnej. Poruszano zagadnienia wyrażające oba zasadnicze podejścia do Biblii: diachroniczne i synchroniczne, skupiając się zarówno na problematyce historyczno-krytycznej, jak też na kwestiach literackich i wielowiekowej, chrześcijańskiej i żydowskiej, recepcji Księgi Ozeasza.

Dziesięć dotychczasowych konferencji nie tylko zapoczątkowało, lecz również utrwaliło cenną tradycję dorocznych majowych spotkań naukowych pod egidą środowiska biblistów warszawskich skupionych na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Z jednej strony konferencje bilansują najważniejsze rezultaty wszechstronnych badań nad poszczególnymi księgami Starego Testamentu jako pierwszej części Biblii chrześcijańskiej, natomiast z drugiej dobitnie potwierdzają trwałą żywotność orędzia ksiąg świętych i wskazują nowe, albo nie dość jeszcze zbadane, pola i obszary badawcze.

WALDEMAR CHROSTOWSKI, WARSZAWA

CHRONOLOGIA DZIAŁALNOŚCI PROROKA OZEASZA

Księga Ozeasza, „jedna z najbardziej frustrujących ksiąg Biblii Hebrajskiej”,¹ nie przestaje przyciągać uwagi egzegetów i teologów oraz historyków starożytnego Izraela. Jest jedną z najczęściej komentowanych ksiąg biblijnych,² o czym przesądziło wiele czynników, przede wszystkim osobliwość życia i nauczania proroka i niezwykle silne oddziaływanie jego orędzia rozpoznawane w wielu księgach biblijnych oraz tradycji chrześcijańskiej i żydowskiej. Mnogość interpretacji orędzia tej księgi idzie w parze z różnorodnością opinii wygłaszanych przez jej komentatorów. Z historycznego punktu widzenia nasuwają się dwie zasadnicze kwestie. Po pierwsze, chodzi o określenie ram chronologicznych oraz periodyzację życia i działalności proroka. Po drugie, należy ustalić czas i okoliczności, w jakich powstał zapis jego orędzia, który stanowi najstarszy trzon księgi opatrzonej jego imieniem.

Chronologia życia i nauczania proroka Ozeasza

Zarówno w Biblii Hebrajskiej, jak i Biblii Greckiej (LXX), mimo różnic w kolejności układu poszczególnych ksiąg, Księga Ozeasza

¹ H. D. Dewrell, *Yareb, Shalman, and the Date of the Book of Hosea*, *Catholic Biblical Quarterly* 78(1016)3, s. 413-429.

² Zob. syntezę badań nad genezą, kontekstem historycznym kompozycją, redakcją, procesem przekazu, rodzajem literackim oraz ideologią społeczno-ekonomiczną i religijną Księgi Ozeasza podjętych w XX w.: B. E. Kelle, *Hosea 1-3 in Twentieth-Century Scholarship*, *Currents in Biblical Research* 7/2009, s. 179-216; t e n ż e, *Hosea 4-14 in Twentieth-Century Scholarship*, *Currents in Biblical Research* 8/2010, s. 314-375.

otwiera zbiór Dwunastu.³ Jest w nim⁴ swoiście programowa, bo w pewien sposób stanowi także jego syntezę. Motywy i wątki obecne w Księdze Ozeasza zostały podjęte w innych księgach włączonych do tego zbioru, a wtedy, gdy ich brakuje, inne wątki profetyzmu pozostają z nimi w ścisłych związkach. Co więcej, wielu dawnych i współczesnych komentatorów upatruje w Księdze Ozeasza syntezę całego zbioru *Neviim*,⁵ obejmującego Proroków pierwszych (Joz–2Krl) i Proroków późniejszych (Iz – Jr – Ez – Dwunastu), a nawet syntezę całej Biblii Hebrajskiej, łącznie ze zbiorem Pism.⁶

Temat przewodni Księgi Ozeasza stanowi więź przymierza Boga z Izraelem przedstawiona, co było absolutną nowością,⁷ metaforycznie na podobieństwo relacji małżeńskiej.⁸ Motyw przymierza

³ J. Barton, *The Canonical Meaning of the Book of the Twelve*, w: J. Barton, D.J. Reimer (red.), *After the Exile: Essays in Honor of Rex Mason*, Macon GA 1996, s. 59-73; E. Ben Zvi, *Twelve Prophetic Books of „The Twelve”: A Few Preliminary Considerations*, w: J. W. Watts, P. R. House, *Forming Prophetic Literature: Essays on Isaiah and the Twelve in Honor of John D.W. Watts*, Journal of the Old Testament Studies Supplement 235, Sheffield 1996, s. 125-156; R. Fuller, *The Form and Formation of the Book of the Twelve: The Evidence from the Judean Desert*, w: tamże, s. 86-101; A. Schart, *Das Zwölfprophetenbuch als redaktionelle Grosseinheit*, Theologische Literaturzeitung 133/2008, s. 227-246.

⁴ Na temat sprawy jedności zbioru Dwunastu por. M. Leuchter, *Another Look at the Hosea/Malachi Framework of the Twelve*, *Vetus Testamentum* 64/2014, s. 1-17. Najnowsze rezultaty wszechstronnych badań nad zbiorem Dwunastu podjętych z różnych perspektyw zob. w: M. J. Boda, M. H. Floyd, C. M. Tefelmire (red.), *The Book of the Twelve & the New Form Criticism*, Society of Biblical Literature Ancient Near Eastern Monographs 10, Atlanta 2015.

⁵ R. Rendtorff, *How to Read the Book of the Twelve as a Theological Unity*, w: J. D. Nogalski, M. A. Sweeney (red.), *Reading and Hearing of the Twelve*, SBL Symposium Series 15, Atlanta 2000, s. 75-87.

⁶ G. Baumann, *Connected by Marriage, Adultery, and Violence: The Prophetic Marriage Metaphor in the Book of the Twelve and in the Major Prophets*, w: zbior., *Society of Biblical Literature Seminar Papers 1999*, Atlanta 1999, s. 552-569.

⁷ G. J. Polan, *Hosea's Interpretation of Israel's Traditions*, *The Bible Today* 39/2001, s. 329-334.

⁸ M. J. Buss, *Hosea as a Canonical Problem: With Attention to the Song of Songs*, w: S. B. Reid (red.), *Prophets and Paradigms: Essays in Honor of Gene M. Tucker*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement 229, Sheffield

pojawia się w wielu księgach, poczynając od Księgi Rodzaju, ale w żadnej nie został przedstawiony w tak dramatyczny sposób. Prorok dokonuje rzetelnej retrospekcji dziejów ludu Bożego wybrania, podkreślając zwłaszcza to, co wylania się z nich jako niewierność i sprzeniewierzenie zobowiązaniom przymierza. Styl życia i zachowanie proroka, przede wszystkim jego specyficzna relacja z Gomer, mają wartość paradygmatyczną, odzwierciedlając dramatyczne losy przymierza Boga z Izraelem. Są wyjątkowe – w analogii do wyjątkowości wybrania Izraela oraz specyfiki jego odpowiedzi na udzielanej Bogu.

Część uczonych postrzega Ozeasza jako najstarszego proroka, którego orędzie zostało włączone do zbioru Dwunastu. Niektórzy jednak skłaniają się do poglądu, że jego działalność na terytorium królestwa Izraela została poprzedzona przez działalność Amosa.⁹ Tak czy inaczej, nie ulega żadnej wątpliwości, że życie i działalność obu proroków, Ozeasza i Amosa, miały miejsce w tym samym stuleciu, czyli w VIII w. przed Chr.,¹⁰ przed zagładą Samarii i królestwa Izraela (722). Egzegeci i komentatorzy podkreślają liczne podobieństwa i zbieżności rozpoznawane zarówno w historycznym, społecznym i religijnym kontekście życia obu proroków, jak również w orędziu zachowanym w księgach, które noszą ich imiona.¹¹ Nauczanie zawarte

1996, s. 79-93; T. Brzegowy, *Oblubieńcza miłość Boga do człowieka w nauczaniu proroka Ozeasza*, Tarnowskie Studia Teologiczne 11/1992, s. 53-69; G. Witaszek, *Prorok relacji między Bogiem a narodem wybranym*, Studia z Filozofii Boga, Religii i Człowieka 1/2001, s. 362-372.

⁹ M. A. Sweeney, *The Twelve Prophets*, t. 1: *Hosea, Joel, Amos, Obadiah, Jonah*, BERIT OLAM. Studies in Hebrew Narrative and Poetry, Collegeville, MI, 2000, s. 3-4.

¹⁰ Zob. W. Chrostowski, *Tło historyczne i społeczne nauczania proroka Amosa*, *Collectanea Theologica* 85(2015)4, s. 7-18; tenże, *Kiedy Bóg płacze... Trwałość przymierza Boga z Izraelem w świetle Oz 1,2 – 2,3*, w: W. Chrostowski, D. Kotecki (red.), „*Scrutamini Scripturas*”. *Księga Jubileuszowa dla Księdza Biskupa Andrzeja W. Suskiego w 75. rocznicę urodzin*, Ad Multos Annos 19, Warszawa 2016, s. 72-74.

¹¹ Zob. np. T. Brzegowy, *Prorocy Amos i Ozeasz w walce o czysty kult*, w: W. Chrostowski (red.), *Dzieci jednego Boga. Praca zbiorowa uczestników*

w tych księgach wzajemnie się uzupełniają, dobrze ilustrując różne aspekty sytuacji istniejącej w okresie wzmożonej presji Asyrii na terytoria Syrii i podzielonej monarchii Izraela.

Szczegółowe datowanie życia proroka Ozeasza opiera się przede wszystkim na informacjach podanych w nagłówku Księgi Ozeasza (1,1):

*dəbar-yhwh(ʔādōnāy) ʔāšer hāyāh ʔel-hôšē^c ben-bəʔērī bīmē
ʕuzziyyā^h yôṭām ʔāhāz yəḥizqiyyā^h malḵē yəhūdā^h ūbīmē
yoroḇʕām ben-yôʔāš meḵḵ yisrāʔēl*

„Słowo Pana do Ozeasza, syna Beeriego, w czasach Ozjasza, Jotama, Achaza i Ezechiasza – królów Judy i w czasach Jeroboama, syna Joasza – króla Izraela”.

Zwraca uwagę dobitny nacisk na umieszczenie działalności i nauczania proroka w dokładnym kontekście historycznym. Jest on charakterystyczny dla wielu ksiąg prorockich, odślaniając naturę zjawiska biblijnego profetyzmu: nie chodzi o przepowiadanie przyszłości, lecz o religijny osąd przeszłości i teraźniejszości podjęty w celu kształtowania przyszłości. Znamienne, że mimo iż Ozeasz działał w północnej części podzielonej monarchii, to najpierw zostali wymienieni władcy królestwa Judy, a dopiero na drugim miejscu władcy królestwa Izraela. Z jednej strony świadczy to, że ostateczna redakcja księgi odzwierciedla perspektywę jerozolimską i judzką, a z drugiej, że nauczanie proroka z północnej części podzielonej monarchii zostało potraktowane jako bardzo ważne także dla mieszkańców części południowej i to wtedy, gdy królestwo Izraela przestało istnieć.

seminarium naukowego w Spertus College of Judaica w Chicago (1989), Kościół a Żydzi i Judaizm 2, Warszawa 1991, s. 94-126; J. J e r e m i a s, Grundtendenzen gegenwärtiger Prophetenforschung, Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 125/2013, s. 93-117;

Mimo że precyzyjna chronologia panowania władców podzielonej monarchii wciąż pozostaje przedmiotem dyskusji, jednak różnice w szacunkach nie są duże i wynoszą najwyżej kilka lat.¹² Nagłówek Księgi Ozeasza wyszczególnia czterech władców, którzy sprawowali rządy w Jerozolimie:¹³ Ozjasz, znany jako Azariasz, panował w latach ok. 783-732; jego następcą był Jotam, którego rządy przypadły na lata 750-735, co uwzględnia kilkanaście lat koregencji, to jest współrządzenia z Ozjaszem; następcą Jotama był Achaz, panujący w latach 735-727, po którym rządy objął Ezechiasz, panując w Jerozolimie w latach 727-697. Całkowity okres, który pokrywa się z panowaniem czterech wymienionych królów, obejmuje więcej niż trzy ćwierci VIII w. przed Chr., a więc wykracza poza długość działalności proroka, a zapewne także poza czas trwania życia.

W drugim członie nagłówka został wymieniony tylko Jeroboam II, władca królestwa Izraela, panujący w latach ok. 787-748. Nie ma żadnej wzmianki o jego następcach, których rządy w Samarii obejmowały więcej niż ćwierć wieku po jego śmierci. Było ich sześciu i panowali w Samarii równolegle ze schyłkiem panowania Ozjasza, Jotama i Achaza, a także początku panowania Ezechiasza w Jerozolimie. Syn Jeroboama II, Zachariasz (748-747), zginął z rąk zamachowców, tak samo jak jego krótkotrwały następcą Szallum (747). Z kolei Menachem (747-738), który dokonał zamachu stanu, zmarł śmiercią naturalną, ale jego dwaj następcy, czyli Pekachiasz (738-737) i Pekach (737-732), zostali zamordowani. Ostatnim władcą królestwa Izraela był król Ozeasz (732-724), którego bunt przeciwko Asyrii okazał

¹² Zob. W. H. Barnes, *Studies in the Chronology of the Divided Monarchy*, Harvard Semitic Monographs 48, Atlanta 1991; E. Gass, „Im x-ten Jahr von...” *Zum Problem der Bildung der Jahresangaben in der Königsbüchern*, w: H. Rechenmacher (red.), *In Memoriam Wolfgang Richter*, Arbeiten zu Text und Sprache im Alten Testament 100, St. Ottilien 2016, s. 65-89.

¹³ Datowanie władców królestwa Judy i królestwa Izraela za: S. H. Horn, P. Kyle McCarter jr, *Podzielona monarchia. Królestwa Judy i Izraela*, w: H. Shanks (red.), *Starożytny Izrael. Od Abrahama do zburzenia Świątyni Jerozolimskiej przez Rzymian*, tłum. W. Chrostowski, Podręczniki Biblijne 1, Warszawa 2013³, s. 201.

się dla jego państwa zgubny. Autorzy deuteronomicznego dzieła historycznego, generalnie nieprzychylni królestwu Izraela i jego władcom, poświęcili każdej z tych postaci tylko po kilka lakonicznych zdań (2Krl 15,8 – 17,2). Nagłówek Księgi Ozeasza odzwierciedla jeszcze bardziej nieprzychylnie nastawienie i posuwa się znacznie dalej. Następcy Jeroboama II na tronie w Samarii zostali po prostu przemilczani. Nie jest to skutek niewiedzy redaktorów, lecz przejaw ich zapatrywań na ostatnich władców państwa, od których wyraźnie się odcinali (*damnatio memoriae*).

Panuje zgoda, że Ozeasz żył i nauczał w królestwie Izraela w okresie panowania króla Jeroboama II.¹⁴ Ale ponieważ było ono długie, trwało bowiem prawie cztery dziesięciolecia, co się tyczy ustalenia dokładnej chronologii jego działalności istnieją dwie tendencje. Część uczonych umiejscawia ją w drugiej połowie panowania Jeroboama II.¹⁵ Ma za tym przemawiać fakt, że krytyka prorocka skupia się przede wszystkim na dynastii zapoczątkowanej przez Jehu (ok. 841-818) oraz bolesnych następstwach zła wyrządzonego przez władców z tej dynastii, czyli Joachaza (ok. 818-802), Joasza (ok. 802-787) i właśnie Jeroboama II. To datowanie ma też potwierdzać względ na ówczesną sytuację międzynarodową. W pierwszej połowie VIII w. przed Chr., wkrótce po 773 r., Asyria doznała silnego osłabienia politycznego, co zbiegło się z pierwszym ćwierćwieczem panowania Jeroboama II. W królestwie Izraela doszły wówczas do głosu opcje polityczne, które podzielał prorok Ozeasz, szukające oparcia w Egipcie.¹⁶ Argumentem podawanym na korzyść tej datacji jest też informacja o Ozjaszu, zwanym Azariaszem (2Krl 14,21; 15,1-8; 17,27; 1Krn 3,12), synu Amazjasza (ok. 801-783) i ojcu Jotama, wzmiankowanego w nagłówku

¹⁴ Na temat historii królestwa Izraela w VIII w. przed Chr. zob. zwięźle np. J. H. Hayes, J. M. Miller, *Israelite and Judaeon History*, Old Testament Library, Philadelphia 1977, s. 381-434.

¹⁵ Np. F. I. Andersen, D. N. Freedman, *Hosea: A New Translation with Introduction and Commentary*, Anchor Bible 24, Garden City, NY 1980, s. 34-37.

¹⁶ H. Barstad, *Hosea and the Assyrians*, w: R. P. Gordon, H. Barstad (red.), „*Thus Speaks Ishtar of Arbela*”: *Prophecy in Israel, Assyria and Egypt in the Neo-Assyrian Period*, Winona Lake, IN, 2013, s. 91-110.

Księgi Ozeasza. Panowanie obydwu władców zbratanych, lecz i silnie zantagonizowanych państw, Ozjasza (Azariasza) w królestwie Judy i Jeroboama II w królestwie Izraela, pokrywało się ze sobą, co przemawia na korzyść datowania życia proroka Ozeasza ok. 750 r. przed Chr., a może nawet trochę wcześniej.

Inni umieszczają życie i działalność proroka później, a mianowicie w latach 740-732 przed Chr.¹⁷ Jako argument podają względ na kontekst ponawianych najazdów asyryjskich na królestwo Izraela. Parcie Asyrii na zachód, w kierunku Morza Śródziemnego, rozpoczęło się w IX w. przed Chr., zapoczątkowując nowy etap w historii starożytnego Bliskiego Wschodu.¹⁸ Przybrało na sile w ostatnich dekadach VIII w. przed Chr., w czym niemałą rolę odegrały bunty lokalnych władców, którzy zobowiązali się do lojalności wobec Asyrii. Co się tyczy królestwa Izraela, dotknęły go dwie zasadnicze fale asyryjskich najazdów. Jedna miała miejsce w latach 735-732 (Tiglat Pileser III i tzw. wojna syro-efraimska), natomiast druga, zakończona zdobyciem Samarii i kresem królestwa Izraela, w latach 724-722 (Salmanassar V i Sargon II). W Księdze Ozeasza zachowały się liczne aluzje do zepsucia i zła popełnianego przez królów oraz przywódców politycznych i religijnych (7,7; 13,10-11),¹⁹ mówi się też o konfliktach i bitwach (5,8-6,6) oraz fałszywym kulcie sprawowanym w Betel (6,6). Pasują one do obrazu sytuacji, jaka wytworzyła się za panowania kolejnych uzurpatorów na tronie w Samarii.

¹⁷ D. J. McCarthy, R. E. Murphy, *Księga Ozeasza*, w: R. E. Brown, J.A. Fitzmyer, R. E. Murphy (red. nauk. wyd. oryg.), W. Chrostowski (red. nauk. wyd. pol.), *Katolicki komentarz biblijny*, Prymasowska Seria Biblijna 17, Warszawa 2004, s. 799.

¹⁸ Y. Thareani, *The Empire and the "Upper Sea": Assyrian Control Strategies along the Southern Levantine Coast*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 375/2016, s. 103-118.

¹⁹ I. Jaruzelska, *Ozeasz o królu i urzędnikach. Prorok a polityka*, w: K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski (red.), *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. 2: *Materiały z konferencji, Kraków 24-26 listopada 1998*, Kraków 2000, s. 407-414.

Nie brakuje również innych argumentów, które przemawiają za takim właśnie datowaniem. Jeden z nich stanowi interesująca reinterpretacja Oz 5,8-12, której dokonał Nadav Na'aman.²⁰ Powszechną opinię komentatorów tego tekstu ukierunkował Albrecht Alt, sugerując, że proroctwo odnosi się do sytuacji z okresu wojny syro-efraimskiej (733/732).²¹ Za podobnym datowaniem opowiedział się też H. Wolff, argumentując, że tekst Oz 2,18-25 odnosi się do deportacji podjętych w latach 733-732.²² W grę wchodzi dwie możliwości. Nauczanie Ozeasza odzwierciedla sytuację, jaka zaistniała wkrótce po zwycięskiej wyprawie Tiglat Pilesera II w 732 r., który, anektując północne prowincje, znacznie uszczuplił terytorium królestwa Izraela, albo po wyprawie Salmanassara V przeciw królowi Ozeaszowi zakończonej klęską Samarii. Wygląda na to, że na skutek znacznego osłabienia pobratymców z północy Ezechiasz, król Jerozolimy, wyprawił się do Betel, wysuniętego najbardziej na południe w królestwie Izraela, a blisko Jerozolimy, oraz zajął to miasto. Na'aman sugeruje, że w dosadnej i barwnej wypowiedzi proroka Ozeasza znajdujemy nawiązanie do tej wyprawy. Naruszenie południowej granicy królestwa Izraela prorok uznał za wrogi akt, groźny tak samo jak najazdy asyryjskie. Jeżeli tak naprawdę było, zatem działalność proroka Ozeasza w królestwie Izraela skończyła się w kontekście jednej z dwóch wspomnianych głównych fal najazdów i deportacji asyryjskich.

Świadectwa asyryjskie

Oprócz informacji zawartych w nagłówku Księgi Ozeasza bardzo ważną, aczkolwiek dotąd niedocenianą, pomoc w pełniejszym naświetleniu życia i działalności proroka Ozeasza stanowią zachowane

²⁰ N. Na'aman, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, *Biblische Zeitschrift* 59(2015) nr 2, s. 239-240.

²¹ A. Alt, *Hosea 5,8 – 6,6: Ein Krieg und seine Folgen in prophetischer Beleuchtung*, w: t e n ż e, *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israel II*, München 1953, s. 163-174; N. Na'aman wylicza kilku znaczących komentatorów tego tekstu, którzy podzielają te poglądy.

²² H. Wolff, *Hosea*, Philadelphia, PA, 1974, s. 48.

źródła asyryjskie. Wprawdzie już pod koniec XIX w., gdy rodziła się i krzepła asyriologia jako nauka, pojawiła się sugestia podjęcia wnikliwych badań porównawczych tekstu biblijnego ze zdobyczami asyriologii,²³ lecz dopiero ostatnie dekady XX i początek XXI w. przyniosły zasadnicze i obiecujące postępy w tej dziedzinie.²⁴ Istotny nurt badań komparatystycznych polega na zestawianiu chronologii panowania władców Asyrii²⁵ z chronologią biblijną, a także na wnikliwszej niż dotychczas analizie porównawczej informacji pozyskanych ze źródeł asyryjskich z tym, co znamy z poszczególnych ksiąg biblijnych, w tym przypadku z Księgi Ozeasza. Wszechstronna analiza zachowanych źródeł asyryjskich wskazuje na liczne i stale ponawiane kontakty dyplomatyczne królów Samarii z władcami potężnej Asyrii w ciągu ponad 130 lat, które upłynęły od bitwy pod Karkar w 853 r. do zagłady Samarii.²⁶ Tego rodzaju kontakty odzwierciedlały zasadnicze kierunki polityki prowadzonej przez państwo nowoasyryjskie, którego władcy byli żywotnie zainteresowani podporządkowaniem sobie i eksploatacją terytoriów położonych na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego.

Z obszernej i zróżnicowanej problematyki wybieramy kilka wątków. Na szczególną uwagę zasługuje zagadnienie relacji dyplomatycznych władców królestwa Izraela z potężnymi sąsiadami na wschodzie i południu – Asyrią i Egiptem. Mówi się o nich w Oz 12,1:

²³ A. H. S a y c e, *The Book of Hosea in the Light of Assyrian Research*, *The Jewish Quarterly Review* 1/1889, s. 162-172.

²⁴ H. M. B a r s t a d, *Hosea and the Assyrians*, s. 91-110 W. C h r o s t o w s k i, *Asyryjska diaspora Izraelitów jako wyzwanie dla biblistyki i asyriologii*, *Collectanea Theologica* 86(2016)3, s. 5-26.

²⁵ Zob. zwłaszcza A. K. G r a y s o n, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods III*, Toronto 2002.

²⁶ Zob. Sh. Z. A s t e r, *Israelite Embassies to Assyria in the First Half of the Eight Century*, *Biblica* 97(2016) nr 2, s. 175-198, gdzie autor skupia się na mniej dotąd zbadanych i opisanych dyplomatycznych kontaktach w stuleciu między 841 r. (koniec panowania Salmanassara III) i 745 r. (początek panowania Tiglat Pilesera III).

səbābūnī bəkaḥaš ʔeprāyim ūbəmir mā^h bēt yisrāʔēl
 wḥūḏā^h ʕōḏ rād ʕim-ʔēl wəʕim-qəḏōšim neʔēmān
 ʔeprāyim rō^{ʕe}ḥ rū^aḥ wərōḏēp qāḏim
 kol-hayyōm kāzāb wāšōḏ yarbe^h
 ūbərīt ʕim-ʔaššūr yikrōtū wəšēmen ləmišrāyim yūbāl

„Otoczył Mnie kłamstwem Efraim, a zwodzeniem dom Izraela.
 Lecz Juda służy jeszcze Bogu i mocno się trzyma świętości.
 Efraim pasie wiatr i ugania się za wiatrem wschodnim,
 nieustannie pomnaża kłamstwa i gwałty.
 Zawierają przymierze z Asyrią, a do Egiptu dostarcza się
 oliwę”.

Nie ulega żadnej wątpliwości, że zdanie *wḥūḏā^h ʕōḏ rād ʕim-ʔēl wəʕim-qəḏōšim neʔēmān* („Lecz Juda służy jeszcze Bogu i mocno się trzyma świętości”) stanowi późniejszy dodatek, który wyraźnie odzwierciedla perspektywę jerozolimską/judzką. Prorok oskarża Izraelitów, a właściwie przywódców północnej części podzielonej monarchii określanej jako „Efraim” oraz „dom Izraela”, o bałamutne lawirowanie między poleganiem na dwóch sąsiadach, czyli Asyrii i Egipcie.²⁷ Nadav Naʿaman, wskazując na wyjątkową częstotliwość (36 razy) nawiązań do Efraima w Księdze Ozeasza, podkreśla, że nie ma ich wcale w Księdze Amosa. To sugeruje, że nazwa „Efraim” przyjęła się po wojnie syro-efraimskiej, gdy Asyryjczycy podczas pierwszego gwałtownego najazdu pomniejszyli terytorium królestwa Izraela o Galileę, Gilead i Dor, ograniczając je w gruncie rzeczy do wzgórz Efraima. Nazwa ma więc początki za panowania króla Ozeasza i odnosi się do mocno zredukowanego terytorium jego państwa.²⁸ Duża częstotliwość jej występowania w Księdze Ozeasza przemawia za datowaniem nauczania proroka na okres rządów ostatniego władcy królestwa Izraela.

²⁷ N. Naʿaman, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 236-238.

²⁸ *Tamże*, s. 239.

Motyw lawirowania władców Samarii między Egiptem i Asyrią pojawia się też w innych miejscach, np. Oz 7,11:

*wayəḥî ʔəp̄rayim kəyônā^h p̄ôṭā^h ʔən lēb
mišrāyim qārāʔû ʔaššûr hālākû*

„A Efraim jest jak gołąb – naiwny i głupi,
wzywają Egipt, udają się do Asyrii”.

Używając metafory gołębia,²⁹ potępia się zmienną politykę królów Samarii, szukających wsparcia raz w Egipcie, a kiedy indziej w Asyrii. Ze źródeł asyryjskich wynika, że brak stabilności tak prowadzonej polityki sprawił odwetowe działania władców Asyrii. Ich nastawienie wobec królestwa Izraela było inne niż wobec królestwa Judy, gdyż to drugie weszło w orbitę wpływów asyryjskich znacznie później.³⁰

Zawierane przymierza, wbrew obowiązkowi lojalności, były zrywane i niedotrzymywane, skutkując chwiejnością i narastaniem bezprawia (10,4):

*dibbərû dəḫārîm ʔəlôṭ šāwʔ kārōṭ bərîṭ
ûp̄arah kārōʔš mišpāṭ ʕal talmē šādāy*

„Wypowiadają wiele słów, fałszywych przysięg, zawierają
przymierza,
dlatego rozrasta się nieprawość jak trujące zielsko na polach”.

Panoszące się zło miało podwójne konsekwencje. Po pierwsze, zawieranie sojuszy potwierdzano przysięganiem na Jahwe, Boga Izraela, zatem ich łamanie oznaczało sprzeniewierzenie się Bogu. Po drugie, mnożąc rozmaite przymierza, coraz bardziej zanedbywano poleganie na Bogu, a więc zawieranie zgubnych układów

²⁹ M. A. Sweeney, *The Twelve Prophets*, t. 1, s. 81.

³⁰ Sh. Z. Aster, *Israelite Embassies to Assyria in the First Half of the Eight Century*, s. 194-195.

nadweręzało przestrzeganie zobowiązań wynikających z przymierza z Bogiem i osłabiało wiarę w Bożą pomoc.

Zestawianie Asyrii i Egiptu dobrze odzwierciedla zmienne sojusze polityczne, jawne i skryte, zawierane za panowania króla Ozeasza, ostatniego władcy królestwa Izraela.³¹ Jedna z inskrypcji z okresu panowania Tiglat Pilesera III (745-727) uzupełnia informację podaną w 2Krl 17,1 o objęciu po śmierci Pekacha tronu w Samarii przez Ozeasza, syna Elego. Dowiadujemy się, że to władca Asyrii powierzył mu rządy.³² Stało się to w 731 r., gdy podczas oblężenia babilońskiego miasta Sarrabanu przyjął wysłanników Ozeasza i uznał go na tronie w Samarii, otrzymując przyrzeczenie wnoszenia dorocznej daniny.³³ Mianowanego przez Asyrię króla obowiązywała bezwzględna lojalność, ale stało się inaczej. Świadczy o tym lakoniczna wzmianka w Drugiej Księdze Królewskiej o spisku króla Ozeasza odkrytym przez władcę Asyrii, polegającym na wysłaniu poselstwa do Egiptu i zaniechaniu płacenia daniny (2Krl 17,4):

*wayyimšā melek-ʾaššūr bəhōšē^{31c} qēšer ʾāšer šālah malʾākīm
ʾel-sō³² melek-miṣrāyim wəlō³³-he^cēlā^h minḥā^h ləmelek ʾaššūr
kəšānā^h bəšānā^h wāyya^cašrēhū melek ʾaššūr wāyya³asrēhū
bēt kéle³*

„Lecz odkrył król Asyrii spisek Ozeasza, który wysłał posłańców do So, króla Egiptu, a nie przesłał daniny królowi Asyrii, jak co roku, a wtedy pochwycił go król Asyrii i wtrącił do więzienia”.

³¹ N. Naʾaman, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 237.

³² H. Tadmor, S. Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-Pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC) Kings of Assyria*, *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period 1*, Winona Lake 2011, s. 106: 17-19; 132: 10-11.

³³ R. Berger, H. Tadmor, *Zwei Beiträge zur alttestamentlichen Wissenschaft aufgrund der Inschriften Tiglathpilesers III*, *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft* 94/1982, s. 244-251.

Butne i nielojalne posunięcia króla Samarii musiały być poprzedzone wcześniejszymi kontaktami i ustaleniami z Egiptem. Nie uszły uwagi władców asyryjskich, którzy mieli swoich informatorów na dworze Ozeasza, a zapewne również na dworze faraona.³⁴ Bunt Ozeasza przeciw asyryjskiemu suwerenowi powstał zapewne w okresie niepokoju i zamętu, jaki nastąpił po śmierci Tiglat Pilesera III (727), zanim Salmanassar V objął tron. Gdy sytuacja w Asyrii się uspokoiła, Salmanassar V wysłał swoje wojska celem przywrócenia porządku w zbuntowanej prowincji.³⁵

Rządy króla Ozeasza w Samarii charakteryzowały zatem dwubiegunowe zabiegi polityczne i dyplomatyczne. Zobowiązany do lojalności wobec Asyrii, próbował to zmienić, szukając – jak zdarzało się też w wielu innych przypadkach – oparcia w Egipcie. Taki obraz ówczesnej sytuacji jest zgodny z rozeznaniami, na jakie pozwalają świadectwa asyryjskie. W inskrypcjach z okresu panowania Tiglat Pilesera III Egipt nigdzie nie jest wzmiankowany jako wróg Asyrii. Nie zachowały się królewskie inskrypcje z okresu panowania Salmanassara V (726-722), natomiast nawiązania do Egiptu pojawiają się w początkach panowania jego następcy – Sargona II (721-705). Był to czas potężnej inwazji Asyrii na królestwo Izraela i wzmożonej presji na zachód – ku Morzu Śródziemnemu. Wzmianki zawarte w Księdze Ozeasza odzwierciedlają okres konfrontacji dwóch potęg na scenie politycznej starożytnego Bliskiego Wschodu, który przypadł i nasilił się za panowania króla Ozeasza, bezpośrednio poprzedzającym klęskę Samarii i królestwa Izraela.

Istotny aspekt ówczesnej sytuacji politycznej znalazł wyraz w Oz 10,6:

³⁴ Obszernie zob. P. Dubovský, *Hezekiah and the Assyrian Spies. Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and Its Significance for 2Kings 18–19*, *Biblica et Orientalia* 49, Rome 2006.

³⁵ Zob. N. Na'aman, *Historical Background to the Conquest of Samaria (720 BC)*, *Biblica* 71/1990, s. 206-210; inne interpretacja zob. w: t e n ż e, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 245, przyp. 44.

gam-ʔōtō ləʔaššûr yûbāl minḥā^h ləmélek yārēb
bošnā^h ʔēḫrayim yiqqāḥ wəyēbōš yisrāʔēl mēʕāšāṭō

„Dlatego zostanie zabrany do Asyrii jako ofiara dla wielkiego króla,
 Pohańbi się Efraim i zawstydzi Izrael z powodu swojego wyboru”.

Zapowiadając kres kultu sprawowanego w Betel, pogardliwie nazwane Bet Awen (zob. 5,13), i wprowadzenie czczonego tam posągu cielca do Asyrii, co stanowiło składnik przymusowych deportacji, nie mówi o fizycznej eksterminacji przesiedlanych Izraelitów. Posąg cielca został określony jako *minḥā^h ləmélek*, czyli „ofiara dla wielkiego króla”. Nawiązanie do władcy Asyrii jako *mélek yārēb* (dosł. „król się zadowoli”) stanowi jeden z przykładów przejmowania asyryjskiej ideologii królewskiej i ma związek z akadyjskim terminem *šarru rabû* („wielki król”), odnoszonym do władców państwa nowoasyryjskiego.³⁶ Nie ma tu żadnej aluzji do zburzenia Samarii, z czego wniosek, że wypowiedź pochodzi z okresu między pierwszą falą przesiedleń do Mezopotamii a likwidacją królestwa Izraela. „Efraim” i „Izrael” nadal istnieją, jednak towarzyszy im świadomość przegranej na skutek uśmierzonego buntu.

Podzielając stanowisko i argumenty N. Na’amana,³⁷ należy stwierdzić, że informacje podane w Księdze Ozeasza wystarczająco uzasadniają datowanie nauczania proroka na schyłkowy okres istnienia królestwa Izraela, który pokrywa się z panowaniem króla Ozeasza, syna Elego, ostatniego władcy Samarii i królestwa Izraela. W nauczaniu proroka dochodzą do głosu reminiscencje potężnej fali najeźdu asyryjskiego, którego skutkiem była utrata znacznej części

³⁶ Sh. M. Paul, *Hosea 8:8-10 and Ancient Near Eastern Royal Epithets*, w: S. Japhet (red.), *Studies in Bible*, Scripta Hierosolymitana 31, Jerusalem 1986, s. 199; G. I. Davies, *Hosea*, Old Testament Guides, Sheffield 1993, s. 157.

³⁷ N. Na’aman, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 254.

terytorium zarządzanego przez króla Ozeasza. Orędzie, które prorok głosił, stanowiło również dojrzałą konsekwencję jego osobistych przeżyć (małżeństwo z Gomer oraz dzieci zrodzone z tego związku) i doświadczeń duchowych. Wydarzyły się one wcześniej, być może nawet o kilkanaście lat, czyli przypadły na okres panowania poprzedników króla Ozeasza. Ponieważ polecenie małżeństwa mogło być skierowane tylko do kogoś, kto był do niego zdolny, prorok Ozeasz musiał być wtedy kilkunastoletnim młodzieńcem. To oznacza, że przyszedł na świat między 760 a 750 r., czyli za panowania Ozjasza i/lub Jotama w Jerozolimie oraz Jeroboama II w Samarii.

Małżeństwo Ozeasza przypadło na lata ok. 745-735. Były one naznaczone wieloma dramatycznymi wydarzeniami, których reminiscencje rozpoznajemy w nauczaniu proroka. W nie mniej burzliwych wydarzeniach, które nastąpiły później, prorok rozpoznał liczne podobieństwa do własnych przeżyć. Księga Ozeasza pozwala wnosić, że największe piętno wycisnęła na proroku karna wyprawa asyryjska w latach 734-732, zakończona znacznym uszczupleniem terytorium królestwa Izraela i pierwszą dużą falą deportacji jego mieszkańców do Mezopotamii. Jak słusznie zauważył E. Blum,³⁸ w Księdze Ozeasza, wbrew rozmaitym domniemaniom i sugestiom, których nie brakowało w toku badań historyczno-krytycznych, nie ma śladów wypowiedzi prorockich, które w oczywisty sposób nawiązywałyby do wydarzeń sprzed wspomnianej wyprawy asyryjskiej.

Od orędzia proroka do Księgi Ozeasza

Tradycja rabiniczna utrwalona w Talmudzie Babilońskim (*Baba Batra* 14b; *Pesachim* 87a; *Sota* 48b), twierdząc, że układ Biblii Hebrajskiej odzwierciedla chronologię powstawania poszczególnych

³⁸ E. Blum, *Israels Prophetie im altorientalischen Kontext. Anmerkungen zur neueren religionsgeschichtlichen These*, w: I. Cornelius, L. Jonker (red.), „From Ebla to Stellebosch”. *Syro-Palestinian Religions and the Hebrew Bible*, Abhandlungen des Deutschen Palästina Vereins 37, Wiesbaden 2008, s. 107.

ksiąg i zbiorów, uznaje Księgę Ozeasza za najstarszą księgę prorocką.³⁹ Do takiej samej konkluzji dochodzi wielu współczesnych egzegetów i komentatorów,⁴⁰ ale nie brakuje innych poglądów. Zbiór Dwunastu, analogicznie jak wszystkie pozostałe księgi prorockie, stał się przedmiotem niezliczonych dociekań i dyskusji, w których badacze dochodzą do bardzo rozbieżnych wniosków.⁴¹ W przypadku Księgi Ozeasza już na początku XX w., wraz z narodzinami badań historyczno-krytycznych, pojawiła się opinia, że jej kompozycja miała miejsce w okresie wygnania babilońskiego,⁴² co podważyło tradycyjne zapatrywania podzielane przez komentatorów żydowskich i chrześcijańskich.

Po stu latach, jak trafnie zauważył N. Na'aman, najbardziej skrajne ujęcia historyczności proroków i ksiąg, które w kanonie biblijnym noszą ich imiona, w ogóle negują przydatność biblijnych tekstów do naświetlenia pierwotnego zjawiska profetyzmu w starożytnym Izraelu i Judzie.⁴³ Radykalna konkluzja tej grupy uczonych brzmi, że prorockie księgi biblijne, jako późne kompozycje literackie odzwier-

³⁹ Por. M. A. Sweeney, *Sequence and Interpretation in the Book of the Twelve*, w: J. D. Nogalski, M. A. Sweeney (red.), *Reading and Hearing of the Twelve*, s. 49-64.

⁴⁰ J. Jeremias, *Hosea: Das älteste Prophetenbuch*, *Bibel und Kirche* 68/2013, s. 8-13. Proponuje się następującą rekonstrukcję redakcji zbioru Dwunastu: Am – Oz + Mi – Sof + Na – Ha + Ag – Za + JI – Abd + Jo – Mal; zob. I. Karasszon, *Reuse of Prophecy in the Book of the Twelve Minor Prophets*, w: J. Zsengellér (red.), *Rewritten Bible after Fifty Years: Texts, Terms, or Techniques? A Last Dialogue with Geza Vermes*, *Journal of Jewish Studies Supplement* 166, Leiden-Boston 2014, s. 157-166.

⁴¹ Zob. J. Jeremias, *Grundtendenzen gegenwärtiger Prophetenforschung*, w: tenże, *Hosea und Amos. Studien zu den Anfängen des Dodekapropheton*, *Forschungen zum Alten Testament* 13, Tübingen 1996, s. 1-19; R. G. Kratz, *Prophetenstudien. Kleine Schriften II*, *Forschungen zum Alten Testament* 74, Tübingen 2011; J. Jeremias, *Das Rätsel der Schriftprophetie*, *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft* 125/2013, s. 93-117.

⁴² E. Day, *Is the Book of Hosea Exilic?* *American Journal of Semitic Languages* 26/1909-1910, s. 105-132.

⁴³ N. Na'aman, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 232-233.

ciędlające realia czasów, w jakich naprawdę powstały, nie pozwalają na odtworzenie oryginalnego orędzia proroków. Wspólny dla tego podejścia jest punkt wyjścia – specyficznie całościowy ogląd ksiąg prorockich, który bagatelizuje lub pomija dokładną analizę poszczególnych perykop, ignorując rozmaite warstwy kanonicznego tekstu. Co się tyczy Księgi Ozeasza, rozstrzygnięcie tej kwestii ma kluczowe znaczenie, bo Ozeasz jest jedynym tzw. prorokiem-pisarzem, o którym wiadomo, że pochodził z północnej części podzielonej monarchii, czyli królestwa Izraela. Konsekwentnie, Księga Ozeasza stanowi, albo nie, wartościowe źródło do poznania jego osoby i działalności, a także dziejów państwa ze stolicą w Samarii w ostatnich dekadach jego istnienia. Gdyby odpowiedź okazała się negatywna, wtedy jedynym biblijnym źródłem do poznania dziejów północnej części podzielonej monarchii w okresie, który poprzedził jej upadek, byłyby zdawkowe fragmenty Drugiej Księgi Królewskiej (15,27-31; 16,5-9; 17,1-6) i krótka perykopa z Księgi Izajasza (7,1-9).⁴⁴

Chociaż wciąż daleko do zgody w tym, co dotyczy zachowania i przekazywania prorockiego orędzia oraz procesu, który doprowadził do utrwalenia go w kanonicznej księdze, to pewne ustalenia są bezsporne. Na czoło wybijają się dwie obserwacje. Po pierwsze, trzeba zauważyć i podkreślić ściśle i bezdyskusyjne związki nauczania proroka Ozeasza z sytuacją w VIII w. przed Chr. w królestwie Izraela, o czym świadczą wskazane wyżej oraz inne teksty z Księgi Ozeasza. Wzgląd na nie pozwala rozpoznać wiele wątków o dużym znaczeniu historycznym, które wyszczególnił N. Na'aman: dyplomatyczne negocjacje królów Samarii z sąsiednimi potęgami, reminiscencje strat terytorialnych na rzecz Asyrii, wyprawa Judy przeciw Izraelowi, zniszczenie posągu cielca w Betel, intrygi i spiski na dworze królewskim w Samarii, coraz większe osłabienie królestwa Izraela, a ponadto zachowanie pamięci o patriarsze Jakubie, odmienne wersje narracji znanych z Biblii Hebrajskiej i nawiązania do nieznanymi epizodów z dawnej historii Izraela.⁴⁵ Do tej listy można dodać także

⁴⁴ *Tamże*, s. 234.

⁴⁵ *Tamże*, s. 238-254.

inne wątki, które znalazły wyraz we fragmentach Księgi Ozeasza. Po drugie, potwierdza to również język i słownictwo księgi, charakterystyczne dla północnej części podzielonej monarchii. Badania nad Księgą Psalmów, które przeprowadził G. A. Rendsburg, wskazują, że w okresie przed zburzeniem Samarii i upadkiem królestwa Izraela istniał specyficzny dialekt „hebrajskiego izraelskiego”, którego liczne ślady zachowały się w najstarszych księgach biblijnych.⁴⁶ Jedną z nich jest Księga Ozeasza, której słownictwo i styl dostarczają wielu przykładów północnego dialektu przedwygnaniowej hebrajszczyzny.⁴⁷ Aczkolwiek Księga Ozeasza została zredagowana w późniejszym okresie, być może ostatecznie nawet w okresie perskim (539-333),⁴⁸ jednak wiele perykop, które się na nią składają, pochodzi ze znacznie wcześniejszych czasów, a zawierając bezcenne elementy nauczania proroka Ozeasza rzuca bezcenne światło na sytuację w jego czasach.

Nasuwa się pytanie: Skoro nauczanie proroka Ozeasza przypało na okres panowania króla Ozeasza, syna Elego, bezpośrednio poprzedzający upadek Samarii i utratę państwowości, zatem co oznacza długi, bo obejmujący ok. 75 lat, okres, o jakim mowa w nagłówku Księgi Ozeasza? Można zasadnie domniemywać, że chodzi nie tylko, a nawet nie tyle, o określenie ram życia proroka, lecz wskazanie na czas najstarszej fazy utrwalenia na piśmie jego orędzia. Wzmianka o Ezechiaszu, królu Jerozolimy, przemawia za tym, że właśnie za jego

⁴⁶ G. A. R e n d s b u r g, *Linguistic Evidence for the Northern Origin of Selected Psalms*, Society of Biblical Literature Monograph Series 43, Atlanta 1990, s. 5-13.

⁴⁷ A. A. M a c i n t o s h, *A Critical and Exegetical Commentary on Hosea*, International Critical Commentary, Edinburgh 1997, s. liii-lxi. Na Cornell University została w 2000 r. przedstawiona rozprawa doktorska: Y. J. Y o o, *Israelian Hebrew in the Book of Hosea* (za: H. D. Dewrell, *Yareb, Shalman, and the Date of the Book of Hosea*, s. 413).

⁴⁸ Jak twierdzi J. M. T r o t t e r, *Reading Hosea in Achaemenid Yehud*, *Journal for the Study of the Old Testament Supplement* 328, Sheffield 2001; zob. też: S. R u d n i g - Z e l t, *Hoseastudien. Redaktionskritische Untersuchungen zur Genese des Hoseabuches*, *Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments* 213, Göttingen 2006; R. V i e l h a u e r, *Das Werden des Buches Hoseas. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung*, *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 349, Berlin 2007.

panowania dokonano pierwszego opracowania nauczania Ozeasza. Chociaż nie ma na to dowodów, można zasadnie domniemywać, że utrwalono je na piśmie, czyli zapisano na zwoju. Upatrując w Księdze Ozeasza istotne źródło do poznania historii królestwa Izraela w jej finalnej fazie, N. Na'aman sugeruje, że ów zwój powstał wkrótce po upadku Samarii, to jest ok. 720 r. przed Chr.⁴⁹ Na poparcie przytacza stanowisko, które wyraził R. G. Kratz, podkreślając kluczową rolę klęski Samarii dla opracowania najstarszych zapisów, które stanowią trzon kanonicznej Księgi Izajasza oraz Księgi Amosa i Księgi Ozeasza.⁵⁰ Pytania brzmią: Gdzie dokonano owego najstarszego zapisu oraz czy stało się to z udziałem proroka, czy bez niego?

Rozpatrywane są dwie możliwości. Pierwsza sugeruje, że najstarszej kompozycji orędzia proroka Ozeasza dokonano w Judzie. To oznacza, że znalazł się on w dużej grupie uciekinierów z królestwa Izraela, którzy w kontekście oblężenia i zagłady Samarii oraz dotkliwych represji asyryjskich, zbiegli do Jerozolimy i tam się osiedlili.⁵¹ Ich liczbę szacuje się na ok. 20 tys. osób, przypisując im z jednej strony geograficzny i demograficzny rozwój Jerozolimy,⁵² a z drugiej „izraelizację” królestwa Judy, która legła u podstaw podjętej kilkudziesiąt lat później (622) reformy deuteronomicznej. Ostatnio za takim rozwiązaniem, sugerując ucieczkę proroka Ozeasza do Jerozolimy, opowiada się H. D. Dewrell.⁵³ Ale zarówno źródła pisane, biblijne i pozabiblijne, jak też świadectwa archeologiczne nie potwierdzają masowego napływu ludności z północnej części kraju

⁴⁹ N. Na'aman, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 255.

⁵⁰ R. G. Kratz, *Die Redaktion der Prophetenbücher*, w: tenże, *Prophe-
tenstudien*, s. 42-45; tenże, *Das Neue in der Prophetie des Alten Testaments*,
w: *tamże*, s. 66-69.

⁵¹ Tak np. W. Schütte, *Die Entstehungsgeschichte der juda-exilischen
Hoseaschrift*, *Biblica* 85/2014, s. 198-223.

⁵² M. Broshi, *The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and
Manasseh*, *Israel Exploration Journal* 24/1974, s. 21-26.

⁵³ H. D. Dewrell, *Yareb, Shalman, and the Date of the Book of Hosea*,
Catholic Biblical Quarterly 78(2016) nr 3, s. 428-429.

i gwałtownego wzrostu populacji Jerozolimy.⁵⁴ Rozwój miasta, podobnie jak adaptacja i aktualizacja dawnych tradycji, odbywały się stopniowo. Nawet jeżeli ucieczka Ozeasza do stolicy królestwa Judy miała charakter zupełnie indywidualny, to nie powinno się mu przypisywać – bądź tym, którzy dokonali najstarszego opracowania jego orędzia na piśmie – tak dużej podatności na uleganie i przejęcie perspektywy jerozolimskiej i judzkiej, jaka dochodzi do głosu w wielu miejscach Księgi Ozeasza. Wątpliwe, by prorok był zdolny do tak gruntownej przebudowy i zmiany swego myślenia i nastawienia, a ponadto rozmaite dodatki i dopowiedzenia rozpoznawane w trakcie analizy literackiej tej księgi noszą wyraźne znamiona obróbki znacznie późniejszej niż ta, która mogła się dokonać wkrótce po upadku Samarii i królestwa Izraela.

Drugą możliwością zasugerował N. Na'aman. Jego zdaniem, po raz pierwszy zapisano orędzie Ozeasza tuż po 720 r. na terytorium zniszczonego królestwa Izraela, a jego adresatami byli uciekinierzy z najazdów i deportacji mieszkańcy asyryjskiej prowincji Samerina.⁵⁵ Mimo że rozmiary klęski były ogromne, jednak po aneksji kraju przez Asyrię odradzało się w nim życie, także religijne, oraz najważniejsze instytucje życia społecznego. Bardziej prawdopodobne jest to, że prorok i jego najbliższe otoczenie raczej zatroszczyli się o zreformowanie życia własnej wspólnoty niż włączanie się w ocenę i zmiany życia pobratymców z południowej części podzielonej monarchii. Zapis słów wygłoszonych przez proroka potwierdzał ich wiarygodność, ukazywał zło praktyk kultowych sprawowanych w sanktuariach królestwa Izraela oraz dostarczał teologicznego klucza, który pozwalał z religijnej perspektywy spojrzeć na przyczyny, które doprowadziły do katastrofy narodowej. W późniejszym okresie zwój z zapisem

⁵⁴ N. Na'aman, *When and How Did Jerusalem Become a Great City? The Rise of Jerusalem as Judah's Premier City in the 8th-7th Centuries BCE*, *Bulletin for the American Society for Oriental Research* 347/2007, s. 28-38; t e n ż e, *Dismissing the Myth of a Flood of Israelite Refugees in the Late Eight Century BCE*, *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft* 126/2014, s. 1-14.

⁵⁵ T e n ż e, *The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel*, s. 255.

nauczania Ozeasza został przeniesiony do Jerozolimy, gdzie orędzie prorockie poddano aktualizacji i reinterpretacji podjętej z perspektywy judzkiej.⁵⁶

Lecz istnieje też trzecia, dotąd nie brana pod uwagę, możliwość. Zgadzać się ze stanowiskiem N. Na'amana w tym, co dotyczy datowania działalności Ozeasza na schyłek lat 30. VIII w. przed Chr., wydaje się bardzo prawdopodobne, że prorok znalazł się wśród Izraelitów przymusowo przesiedlonych do Asyrii podczas jednej z dwóch fal masowych deportacji. Pierwsza miała miejsce w latach 733-722, skutkując znacznym uszczupleniem terytorium królestwa Izraela. Informacja na jej temat podana w Drugiej Księdze Królewskiej jest bardzo lakoniczna, dopowiadają ją jednak i naświetlają źródła asyryjskie dotyczące podbojów Tiglat Pilesera III. Z jednej z odnalezionych inskrypcji wynika, że liczba deportowanych wynosiła wtedy 13 520 osób. Mimo że najazdy objęły tereny na północ od Samarii, w sąsiedztwie Jeziora Galilejskiego, niewykluczone, że dotknęły także część ludności z pobliskich okolic. Druga, jeszcze większa, bo obejmująca ok. 27 tys. osób, fala deportacji miała miejsce po zagładzie Samarii.⁵⁷ Prorok Ozeasz znalazł się w jednej z tych wielkich grup deportowanej ludności, przy czym trudno rozstrzygnąć kwestię, czy w pierwszej, czy raczej w drugiej. Mocne reminiscencje traumy najazdów i uszczuplenia terytorium królestwa Izraela przemawiają za pierwszą falą deportacji. Na to samo wskazuje brak akcentów psychologicznych i emocjonalnych nawiązujących do przebiegu, rozmiarów i następstw zagłady Samarii. Prorok nie doświadczył ich bezpośrednio, ale odpowiednio wcześniej, na gruncie osobistych doświadczeń, ostrzegął, że prawdziwa klęska dopiero nastąpi, a jej

⁵⁶ T e n ż e, *The Israelite-Judahite Struggle for the Patrimony of the Ancient Israel*, Biblica 91/2010, s. 19-21.

⁵⁷ H. T a d m o r, *The Inscriptions of Tiglat-Pileser III King of Assyria. Critical Edition, with Introduction, Translations and Commentary*, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem 1994; zob. W. C h r o s t o w s k i, *Asyryjska diaspora Izraelitów – wyzwania i perspektywy badawcze*, w: t e n ż e, *Asyryjska diaspora Izraelitów i inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 10, Warszawa 2003, s. 23.

rozmiary będą jeszcze większe niż wywołane następstwami pierwszej fali przymusowych deportacji.

Coraz więcej solidnych argumentów przemawia za tym, że – wbrew spojrzeniu utrwalonemu w deuteronomicznym dziele historycznym oraz pokutującemu w historiografii biblijnego Izraela i egzegezie starotestamentowych ksiąg świętych – Izraelici przymusowo deportowani do Asyrii, najpierw podczas pierwszej, a następnie drugiej fali masowych deportacji, przetrwali tam i rozwinęli się jako odmienna i mająca własną tożsamość grupa etniczna i religijna.⁵⁸ Po szoku spowodowanym traumatycznymi doświadczeniami deportowani stopniowo przeszli od sytuacji wygnania do diaspory, organizując się i troszcząc o zachowanie i utrwalenie pamięci o swojej przeszłości, której sedno stanowiła wiara w jedyne Boga.⁵⁹ Z porównania częstotliwości występowania imion jahwistycznych od schyłku VIII do końca VII w. przed Chr. na terytorium dawnej podzielonej monarchii oraz na wygnaniu asyryjskim wynika, że 54% tego typu imion występowało w diasporze, a tylko 43% na terytorium królestwa Izraela i królestwa Judy.⁶⁰ Świadczy to, że w warunkach diaspory dokonała się konsolidacja życia religijnego, której wyrazem było nadawanie dzieciom imion, które wyraźnie odróżniały je od pogańskiego otoczenia.

Mimo że nasza wiedza o życiu religijnym w asyryjskiej diasporze Izraelitów jest skąpa, by nie powiedzieć znikoma, nie ulega wątpliwości, że w radykalnie nowych warunkach nie tylko przetrwało, lecz

⁵⁸ Tenże, „*Nic nie zostało, jak tylko samo pokolenie Judy*” (2Krl 17,18b)? – czy naprawdę, w: *tamże*, s. 35-54.

⁵⁹ Tenże, *Asyryjska diaspora Izraelitów – wyzwania i perspektywy badawcze*, s. 23-28; tenże, *Asyryjska diaspora Izraelitów jako wyzwanie dla historyków starożytnego Izraela*, w: L. Niesiołowski - Spanó (red.), *Starożytny Izrael. Materiały z konferencji naukowej, Kazimierz Dolny, 27 IX 2006*, Rozprawy i Studia Biblijne 31, Warszawa 2008, s. 82-97; tenże, *Asyryjska diaspora izraelitów jako wyzwanie dla biblistyki i asyriologii*, *Collectanea Theologica* 86(2016) nr 3, s. 5-25.

⁶⁰ R. Zaddock, *Israelites and Judaeans in the Neo-Assyrian Documentation (732-602 B.C.E.). An Overview of the Sources and a Socio-Historical Assessment*, *Bulletin of the American Society for Oriental Research* 374/2015, s. 159-189.

i nabrało nowej intensywności. Musieli się do tego przyczynić ludzie, którzy w okresie istnienia królestwa Izraela cieszyli się szacunkiem i autorytetem, a na wygnaniu stali się skutecznymi stróżami tradycji religijnej. Diaspora w Mezopotamii, której przedstawiciele w nowych warunkach zdołali się urządzić i dojść do niemałych wpływów,⁶¹ stała się ważnym gwarantem pamięci przeniesionej i ocalonej z dawnego królestwa Izraela. Jednym z jej stróżów był prorok Ozeasz, którego orędzie wywarło ogromny wpływ na nauczanie dwóch późniejszych proroków – Ezechiela, który zetknął się z nim w początkach wygnania babilońskiego,⁶² a także Jeremiasza. Dowartościowanie znaczenia i wkładu asyryjskiej diaspory Izraelitów nie oznacza pomniejszenia roli odradzania się różnych form życia ludności ocalałej i osiedlonej na terytorium zniszczonego królestwa Izraela, na co wskazuje N. Na’aman. Jednak, paradoksalnie, sytuacja deportowanych była bardziej stabilna, a potrzeba przewartościowania tego, co się wydarzyło, bardziej dobitna niż w kraju dotkniętym najazdami i zniszczeniami, do którego sprowadzono obcą ludność, która dała początek Samarytanom.⁶³

Konkludując, trzon księgi zawierającej sedno nauczania proroka Ozeasza został opracowany w diasporze Izraelitów w Asyrii. Sprzyjała temu polityka prowadzona przez władców Asyrii wobec ludności przesiedlanej do Mezopotamii, a także rozwinięta działalność literacka, której świadectwo stanowi wysoka pozycja skrybów i zasobne

⁶¹ W. Chrostowski, *Izraelici w asyryjskich strukturach administracyjnych i wojskowych – przyczynek do badan nad sytuacja diaspory Izraelitów w Asyrii*, w: t e n ż e, *Trzecia Świątynia w Jerozolimie i inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 44, Warszawa 2012, s. 58-83.

⁶² T e n ż e, *Ezechiel jako świadek asyryjskiej diaspory Izraelitów*, w: t e n ż e, *Asyryjska diaspora Izraelitów i inne studia*, s. 55-68; t e n ż e, *Asyryjska diaspora Izraelitów w świetle Księgi Ezechiela. Wojciechowi Pikorowi w odpowiedzi*, w: t e n ż e, *Trzecia Świątynia w Jerozolimie i inne studia*, s. 108-166.

⁶³ T e n ż e, *Przymusowe przesiedlenia ludności mezopotamskiej do Palestyny w kontekście polityki deportacyjnej władców państwa nowoasyryjskiego*, w: t e n ż e, *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy oraz inne studia*, Rozprawy i Studia Biblijne 34, Warszawa 2009, s. 13-34.

archiwa asyryjskie. Pierwszy zapis orędzia Ozeasza poprzedził zapis orędzia proroka Amosa, ponieważ niektóre wypowiedzi zawarte w Księdze Amosa wykazują zależności od orędzia Ozeasza,⁶⁴ co nie wyklucza, że Amos działał wcześniej niż Ozeasz. To przemawia na korzyść sugestii, że również najstarszego opracowania trzonu Księgi Amosa dokonano w asyryjskiej diasporze Izraelitów.⁶⁵ W najstarszym zapisie orędzia Ozeasza nie było żadnych oznak nastawienia antyaszyryjskiego, choćby dlatego, że mogłoby to ściągnąć dotkliwe konsekwencje. Wprawdzie natrafiamy na wiele wzmianek o Asyrii (5,13; 7,11-12; 8,9-10; 9,3; 10,6; 11,5; 11,11-12; 12,2; 14,3-4), ale żadna nie ma wydźwięku antyaszyryjskiego, lecz przeciwnie, pojawiają się w kontekście surowej krytyki polityki prowadzonej przez królów Samarii, piętnując jej chwiejność i tragiczne konsekwencje ponawianych decyzji.⁶⁶

Nowy, ważny etap redakcji Księgi Ozeasza miał miejsce podczas wygnania babilońskiego.⁶⁷ Stało się tak w środowisku wygnańców deportowanych z Judy, którzy przyswoili sobie i zmodyfikowali dziedzictwo zebrane przez potomków ich pobratymców z królestwa Izraela. Po upadku Asyrii (612) i kolejnych – aczkolwiek już nie tak dużych, jak w VIII w. przed Chr. – falach deportacji przeprowadzonych przez Babilończyków⁶⁸ przybysze z Jerozolimy i Judy spotkali

⁶⁴ J. Jeremias, *Die Anfänge des Dodekapropheten: Hosea und Amos*, w: tenże, *Hosea und Amos. Studien zu den Anfängen des Dodekapropheten*, Forschungen zum Alten Testament 13, Tübingen 1996, s. 34-54.

⁶⁵ W. Chrostowski, *Tło historyczne i społeczne nauczania proroka Amosa*, s. 31-32.

⁶⁶ Sh. Z. Aster, *Israelite Embassies to Assyria*, s. 194-195.

⁶⁷ Por. S. Rudnig-Zelt, *Die Genese des Hoseabuches. Ein Forschungsbericht*, w: K. Kiesow, Th. Meurer (red.), *Textarbeit. Studien zu Texten und ihrer Rezeption aus dem Alten Testament und der Umwelt Israels. Festschrift für Peter Weimar zur Vollendung seines 60. Lebensjahres*, Alter Orient und Altes Testament 294, Münster 2003, s. 351-386.

⁶⁸ W. Chrostowski, *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy (597-582 r. przed Chr.)*, w: tenże, *Babilońskie deportacje mieszkańców Jerozolimy i Judy oraz inne studia*, s. 35-79.

się z potomkami swoich pobratymców z królestwa Izraela.⁶⁹ Poznali i przejęli, a także adaptowali do własnych potrzeb i uwarunkowań, wiele tradycji, z których niemała część istniała na piśmie. Dokonano wtedy obróbki i redakcji,⁷⁰ w której doszła do głosu perspektywa projeruzolimaska bądź projudzka.⁷¹ Ostateczna redakcja księgi w postaci, która stała się kanoniczna, została zakończona w okresie perskim, a może nawet hellenistycznym,⁷² gdy perspektywa judzka została jeszcze mocniej wyeksponowana. Mimo że długi, bo trwający kilka stuleci, proces kompozycji księgi nie pozostał bez wpływu na orędzie historycznego proroka, w wielu miejscach je modyfikując i reinterpreterując, jednak Księga Ozeasza pozwala na dokonanie jego rekonstrukcji oraz wiarygodny wgląd w sytuację królestwa Izraela na krótko przed jego ostatecznym upadkiem.

ks. Waldemar CHROSTOWSKI

Słowa kluczowe: prorok Ozeasz, okres nowoasyryjski, królestwo Izraela, asyryjskie deportacje, asyryjska diaspora Izraelitów

Keywords: the prophet Hosea, Neo-Assyrian period, the Kingdom of Israel, Assyrian deportations, the Assyrian diaspora of Israelites

⁶⁹ T e n ż e, *Od diaspory asyryjskiej do diaspory babilońskiej*, w: t e n ż e, *Asyryjska diaspora Izraelitów i inne studia*, s. 99-125.

⁷⁰ P o r. G. A. Y e e, *Composition and Tradition in the Book of Hosea: A Redaction Critical Investigation*, Society of Biblical Literature Doctoral Series 102, Atlanta 1987.

⁷¹ G. I. E m m e r s o n, *Hosea: An Israelite Prophet in Judean Perspective*, Journal for the Study of the Old Testament Supplement 28, Sheffield 1984.

⁷² R. A l b e r t z, *The History of Judah and Samaria in the Late Persian and Hellenistic Periods as a Possible Background of the Later Editions of the Book of the Twelve*, w: R. A l b e r t z, J. D. N o g a l s k i, J. W ö h r l e (red.), *Perspectives on the Formation of the Book of the Twelve: Methodological Foundations – Redactional Process – Historical Insights*, BZAW 433, Berlin-Boston 2012, s. 303-318.

The Chronology of the Activity of the Prophet Hosea

Summary

Opinions regarding the exact dating of the activity of the prophet Hosea go mainly in two directions. One group of scholars puts it in the middle of the 8th century B.C., while the other prefers the next decades. Even though the difference is not huge, it is nonetheless very important. Both groups rely exclusively on the data given in the Book of Hosea and the knowledge about the history of the Divided Monarchy as it is presented in the Hebrew Bible. Until recently, another source of information was neglected, namely the Neo-Assyrian texts and sources. Taking them seriously into consideration, the solution given by, among others, Nadav Na'aman seems the most plausible. The early prophecies of Hosea should be connected with Israel's disastrous defeat in its struggle with Assyria, which ended with the loss of large parts of its territory and the first big wave of forced deportations to Mesopotamia. The activity of the prophet Hosea should therefore be dated at the very beginning of the last decade of the Northern Kingdom (731-723 B.C.), hence in the context of the reign of king Hoshea, son of Elah.

But quite differently to Na'aman, who suggests that the early scroll containing the message of the prophet was written in the North, possibly a short time after 720 B.C. when the Northern Kingdom collapsed, the author of this article avers that the "first edition of the book" was written in Mesopotamia at the very beginning of the process of consolidation of the Assyrian Diaspora. It means that the prophet Hosea was one of the Israelites who were deported to Mesopotamia by the Assyrians during the first wave of deportations. More than a hundred years later, his message was reinterpreted from a pro-Judaeen (or pro-Jerusalem) perspective by the deportees who were brought to Mesopotamia by the Babylonians. The final elaboration of Hosea's message, as we know it from the Book of Hosea, was made in the Persian, or possibly even in the Hellenistic period.